

УДК 81'373.231:2

ВЛИЯНИЕ ХРИСТИАНСКОЙ И ИСЛАМСКОЙ РЕЛИГИЙ НА РУССКИЕ И КЫРГЫЗСКИЕ ЛИЧНЫЕ ИМЕНА

А.С. Жолдошбаев

Рассматриваются вопросы влияния христианской и исламской религий на антропонимику русских и кыргызских личных имен.

Ключевые слова: русские; кыргызы; антропонимика; список личных имен; христианство; ислам; церковные имена; арабо-иранские имена.

Славяндардын, орустардын нукура адам аттары христиан дининин кабыл алынышы менен бара-бара Византиядан келген чиркөө ысымдары менен алмаштырылган. Чиркөө ысымдарынын тизмесинде, грек ысымдарынан сырткары, байыркы римдиктердин, байыркы еврейлердин, сириялыктардын, египеттиктердин ысымдары болгон. Ар бир адам аты мурун өз тилинде белгилүү бир мааниге ээ сөз болгон, бирок ал ысымдар өздөштүрүлүүдө энчилүү ат катары гана пайдаланылган. Өз убагында Византия өз тилинен жана кошуна элдердин тилинен эң жакшы ысымдарды топтоп канонизациялаган, б.а. расмий мыйзамдаштырган. Натыйжада ал ысымдар чиркөө ысымдары деп аталып калган.

Византия чыгыш христиандардын миң жыл бою борбору болуп келген. Византиялыктардын таасири менен орустар христиан динин кабыл алышкан (988-жылы). Монополиялык укукка ээ болгон чиркөө нарестелерди христиан ысымдары менен атап, байыркы орус ысымдарына бутпарастыкты тануулап, аларга тыюу салган. Орустардын бүгүнкү ысымдарынын басымдуу бөлүгү христиан дини менен Византия аркылуу келген. Мындай көрүнүш жалаң гана орустарга тиешелүү эмес. Түрк тилдүү калктардын ысымдар тизмесине да ислам дини менен арабдардын, ирандыктардын ысымдары көп санда кошулган, анын ичинде кыргыздардын да ысымдар тизмесине.

Жаңы христиан ысымдары орустардын эски ысымдарын дароо сүрүп чыгарган эмес. Бир катар маалыматтар боюнча орустардын эски ысымдары турмуш-тиричиликте XVII кылымга чейин чиркөө берген ысымдар менен бирге пайдаланылып келген. Эски ысымдар бара-бара ылакап ат сыяктуу коюлуп калган. Ошол себеп менен эски летописьтерде, китептерде, грамоталарда (расмий документтерде)

адамдардын төмөнкүдөй татаал аталыштары жолугат: “боярин Феодор, зовомый Дорога” (Жол деп аталган Феодор боярин), “Феодор Офонасьев сын, прозвище Огурец” (Офонасийдин уулу Феодор, ылакап аты Бадыран), “Осташко, прозвище Первушка” (Осташко, ылакап аты Первушка), “Алексей, прозвище Будило, Семенов сын” (Алексей, ылакап аты Будило, Семёндун уулу) [1, 21-б.].

XVIII–XIX кылымдарда байыркы орус ысымдары дээрлик унутулуп, чиркөө ысымдары, б.а. календардык ысымдар гана колдонулуп калган. Календардык ысымдар тизмеси башында ар кандай элементтерден ысымдар тутумун жасалма түрдө куруунун абдан байыркы тажрыйбасы десек болот.

X–XI кылымдарда Византиядан өздөштүрүлгөн ысымдар тез арада орусчалашып кеткен, анткени алар тирүү түштүк славян тилдеринен (болгар, серб, македон тилдеринен) Руська славяндаштырылган түрдө келишкен. Ал тургай чиркөө ысымдары XVI кылымга чейин өзүнүн жазма булактарында орус формаларында колдонулуп келген: Гаврил, Данил, Енуарий, Захарий, Илья, Исакий, Исай, Козьма, Кондрат, Куприян, Логин, Малахий, Мосей, Нестер, Сава, Саватий, Самсон, Селиверст, Софоний, Фадей, Фурс, Харлампий, Агрипина, Акулина, Василиса, Катерина, Неонила, Татьяна, Харитона. XVII кылымда гана чиркөө китептерин ондоого байланыштуу ысымдарга чиркөө-славян (церковнославянский) формалары берилген: Гавриил, Даниил, Ианнуарий, Захария Илия, Исакий, Исаия, Косма, Кодрат менен Квадрат, Киприан, Лонгин менен Логгин, Малахия, Моисей, Нестор, Савва, Савватий, Сампсон, Сильвестр, Софония, Фаддей, Фирс, Харалампий, Агрипина, Акилина, Василиса, Екатерина, Неонилла, Татиана, Харитина ж.б.

Орустардын ысым коюу тутуму өзгөчө шарттардын таасири менен (XIV кылымдан кийин чиркөө нукура орус ысымдарын, орус сөздөрүнөн пайда болгон ысымдарды пайдаланууга тыюу салган, бирок эл ичинде ал ысымдар XVII кылымга чейин коюлуп келген) орус ысымы деген түшүнүк өздөшүрүлгөн ысымдардын белгилүү бир фондунун негизинде түзүлгөн. Ошондуктан орус ысымдарынын негизги массасы орус тилинде, орус тилинин мыйзам ченемдүүлүктөрү боюнча эмес түзүлгөн, башкалардан өздөштүрүлгөн сөздөр. Бүгүнкү орус ысымдары миң жылдан ашык мезгилде орусчалашып, азыр бөтөн ысымдар катары кабыл алынбайт. Ал ысымдар орустардын салттуу ысымдары болуп калган.

М.В. Горбаневскийдин 1987-жылы Москвада чыккан “В мире имен и названий” (“Ысымдар жана аталыштар дүйнөсүндө”) деген китебинде мындай деп айтылган: “Эгерде биз орус ысымдарынын тизмесин талдасак, анда биз күтүлбөгөн аныктамага келебиз: орус ысымдарынын дээрлик көбү өзүнүн пайда болушу боюнча нукура орус ысымдары эмес. Ооба, ооба. Биз билген Еленалар жана Ириналар, Мариналар жана Татьяналар, Галиналар жана Натальялар, Михаилдер жана Александрлар, Сергейлер жана Леониддер, Василийлер жана Андрейлер, башка көптөгөн ысымдар тарыхый көз караш боюнча орус тилине эч кандай тиешеси жок” [2, 113-б].

Албетте, М.В. Горбаневский өзү бул суроого китебинде тийиштүү жооп, түшүндүрмө берген, бирок буга А.В. Суперанскаянын жообу эң туура келет: “Тарыхый шарттар менен орус ысымдарынын көбү ысым экенинен сырткары эч нерсени билдирбейт. Ошонун натыйжасында биз ысымдардын көбүн тыбыштардын айкалыштары катары гана кабыл алабыз. Алар биздин тилде эч кандай мааниге ээ эмес. Орус ысымдары баштапкы мааниси боюнча кабыл алынбаган өзгөчө сөздөр, алар салттуу түрдө орус үй-бүлөлөрүндө колдонулуп келген. Дал ушул салттуулук ал ысымдарды орус ысымдары деп кабыл алдырган” [3, 41-б.]

XVIII–XIX кылымдарга байыркы орус ысымдары такыр унутулуп, колдонуудан чыгып кеткен. Россияда жаңы төрөлгөн наристелерге чиркөө, б.а. календардык ысымдар гана берилген. Мындан сырткары, ысымдар тизмеси болгон святцы (святцы – олуялардын жана майрамдардын календардык тартипте түзүлгөн тизмеси) катуу талаптарга ээ болгон. “Санкт-Петербургский духовный вестникте” (“Санкт-Петербургда диний жарчысында”) 1895-жылы мындай жазылган: “Православ диндегилерге тек православ чиркөөсүнүн ысымдары берилиши керек, рим-католик, протестант

жана башка диндегилердин ысымдарын коюуга катуу тыюу салынат”. Мурунку мезгилдердин эрежелерине ылайык балага чокундурган күнүнө туура келген ыйыктын ысымы берилип келген. Кыздарга ысым берүүдө эрежелерден бир аз жеңилдиктер болгон: “Наристелерге ат коюуда бала төрөлгөндөн 8 күн кийин же ошонун ортосунда кайсы ыйыктын күнү майрамдалса, ошонун атын коюуга аракет кылыш керек, аял жынысындагыларга бир аз жеңилдик берүү менен”. Иш жүзүндө мындай болгон: январь айынын экинчи жарымында төрөлгөн кыздардын көбүнө Татьяна деген ысым ыйгарылып калат эле (Татьянанын күнү 25-январда белгиленет эле). Айрым учурларда диний кызматкерлер святцы (олуялардын жана майрамдардын календардык тартипте түзүлгөн тизмеси) негизинде наристеге ата-энесинин башына кирбеген аттарды коюшкан (өзгөчө карапайым үй-бүлөдөн болгон балдарга). Наристелер мартабалуу, бай үй-бүлөдөн болгон учурда чиркөө кызматкерлери өз тарапкерлерин жоготпоо максатында чиркөө календары боюнча эмес ат коюуга уруксат берген, бирок святцылардагы ысымдар тизмесинен [2, 114–115-б.].

Улуу Октябрь революциясынан кийин орустарда ысым тандоого, ысым түзүүгө толук эркиндик берилген. Жаңы Россия динден сырткары, лайык мамлекет (светское государство) деп жарыяланат. Чиркөө адамдардын жеке турмушуна кийлигишпей калган. Жаңы ысым коюулар, ысым түзүүлөр башталып, орустардын көп ысымдары унутта калат.

Дүйнөнүн ири, эң кеңири таркаган диндеринин бири болгон христиан динин орустар кабыл алган сыяктуу кыргыздар да өз убагында эң кеңири таркаган, ири диндердин бири ислам динин кабыл алышкан.

Тарыхчыларынын айтымы боюнча азыркы Кыргызстандын аймагында исламдын таралышы IX–XII кылымдарга таандык. Кыргыздарды мусулмандаштыруу жөнүндөгү кеңирээк тарыхый маалыматтар XVI кылымда жазылган “Тарих-и Рашиди”, “Мажму ат-таварих”, “Жалис жана Муштадин”, “Зийа ал Кулуб” ж.б. эмгектерде кездешет. Кыргыздар алгачкы диний ишенимдерин XVI кылымга чейин гана эмес, андан кийин да узак убакыттарга чейин кармап келишкен. XVII кылымда Теңир-Тоолук кыргыздарга жуңгарлардын бир катар кол салууларынын мезгилинде кыргыздардын бир бөлүгү мусулман калкы жашаган Фергана өрөөнүнө жана ага тутамдаш тоолуу райондорго ошуп отурукташуусуна байланыштуу мусулман дини кыргыздарга кеңири тарала баштаган. Бирок Жуңгар хандыгы кулагандан кийин кыргыздар мурдагы жашаган жерлерине кайтып келиши менен мусулмандашуу про-

цессии кайрадан солгундаган. Кыргыздардын арасында ислам дининин өтө кеңири таралышы Кокон хандыгынын учуруна туура келет. Анткени, динди таратуу Кокон башкаруучуларынын саясатынын бир бөлүгү болгон [4, 212-б.].

Ислам дининин кыргыз элинин арасында таркашы менен эле кыргыз тилинде, кыргыз ысымдарынын тизмесинде өзгөрүүлөр башталып кеткен деп айтсак туура боло бербейт. Кыргыз тили өз тарыхынын жаңы кыргыз этабында (болжолу XV кылымдан баштап) Орто Азия тилдери менен Тянь-Шань-Алай-Памир тоолор аймагында карым-катнаштарда өнүгүүсү менен мүнөздөлгөнү белгилүү. Кыргыз урууларынын Тянь-Шань жана Алай аймактарында отурукташуусунун илгерилешинде иран-араб элементтери терең сиңген элдер менен мамилелер күчөгөн. Ошол элдердин тилдери аркылуу маданий жана экономикалык факторлордун таасири менен иран-араб элементтери кыргыз тилине өткөн. Иран-араб элементтеринин кыргыз тилинде пайда болушуна биринчи ортомчу эл иретинде уйгурлар болгон. Ал эми уйгурлар менен кыргыздардын мамилелери андан мурун бар болгондугу белгилүү. XV кылымдан кийин кыргыздар Тянь-Шаньда уйгурлар менен дагы бирге болушат. Ал мезгилде уйгурлар иран, араб соодагерлери аркылуу ислам динин кабыл алган мамлекеттер менен тикеден-тике байланышта болгон. Алардын күндөлүк турмушуна арабдардын жаңы тартиптери, үрп-адаттары кирип, тилинде араб сөздөрү, терминдери көп болгон.

Ислам динин түзгөн жана анын географиясын илгерилеткен арабдардын, ислам динин уланткан иран тилдүү элдердин, ислам динине кирген түрк тилдүү элдердин таасири менен кыргыздардын тилинде араб-иран элементтери, ысымдар тизмесинде арабдардын, иран тилдүүлөрдүн аттары пайда болуп, ислам динин түздөн-түз кабыл алуу мезгилинде көбөйө баштаган. Ислам дини, ислам дининдеги элдердин маданияты кыргыздардын маданиятына бир топ таасир эткен. Ал таасир кыргыздардын ысымдар тизмесинде да анык байкалат.

Кыргыздардын арасында ислам дининин өтө кеңири таралышы Кокон хандыгынын учуруна туура келгендигин башта айтып кеттик. XIX кылымда кыргыздар маңызын терең түшүнбөсө да, исламдын негизги ырым-жырымдарын өздөштүрө баштаган. Ислам динин биринчилерден болуп манап, бай ж.б. башкаруучу таптын өкүлдөрү кабыл алышып, андан кийин букараларга жайылтылган. Ошентип, мусулмандаштыруу процесси узакка созулуп, татаал кырдаалдарда ишке ашырылган. Жаңы дин элге түшүнүксүз болгондуктан, анын

эзилген катмары дин төбөлдөрүн Кокон хандыгынын жактоочулары катары карап, аларга карата кастык мамиледе болушкан. Кыргызстанга өзбек молдолору менен бирге, шарият заңдарын орундатууга анчалык катуу талап койбогондугу үчүн калкка көбүрөөк жаккан татар молдолору да келе баштаган.

Ат коюуда элдик салттар тууралуу А. Идрисов мындай жазган:

“Байыркы түрк элдери жаңы төрөлгөн баланын келечек тагдыры анын атына байланыштуу болот деп түшүнүшкөн. Ошондуктан алар балдарына жакшы ысымды коюуга тырышкан. Алардын ойлорунча жакшы ысымды уруу башчылары, эл башкарган карыя аксакалдар, абышкалар, ислам тарала баштагандан кийинки мезгилдерде дербиш, календерлер, думаналар билишет деп, ошолорго койдуруучу экен” [5, 44–45-б.].

Ат коюу салттары тууралуу Ш. Жапаров энчилүү атты молдо да койгондугун айтып, аны төмөнкүдөй чечмелеген:

“Балага энчилүү атты молдо коёт. Кыргызга ислам дини тарап, демейдеги идеология катары кызмат өтөй баштагандан (айрыкча XVI кылымдан) тартып балага китеп ачып энчилүү ат коюу салты кире баштаган” [7, 18-б.].

Кыргыздын каада-салттарын баяндоосунда К.Калилов ат коюу салты боюнча төмөнкүдөй баяндама берген:

“Мурунку заманда балага ат коюуда ата-энелер түздөн-түз молдого кайрылышкан. Ал куранын ачып, бала жуманын кайсы күнү төрөлсө, ошол күнү туулган пайгамбарлардын атын сунуштаган” [7, 49-б.].

Ислам дини кеңири жайылып, кыргыз элинин турмушуна көбүрөөк сиңиши менен балага ат коюучулар тизмесинде, аттуу-баштуу адамдардан, тууган-туушкандарынан сырткары, молдолор да активдүү кошулган. Диний кызматкерлердин аракетин менен дагы кыргыздардын ысымдар тизмесинде араб ысымдары, араб тилинин элементтери кеңири колдоно баштаган.

Аларга мисал келтирсек:

- Абдулазиз – ذينلاديب – арабча эркек аты, Жер Ортолук деңизинин чөлкөмүндө, Африканын жээгинде тытка окшош, майлуу, бир аз таттуу мөмөнүн аталышы (туура, баштапкы арабча жазылышы – بجد ذينلا).
- Абдылда – ملاذيب – арабча эркек аты, кул + Аллах, б. а. кудайдын кулу дегенди билдирет.
- Мухаммед – دمحم – арабдарга тиешелүү ысым, мактоого алынган дегенди билдирет, пайгамбарыбыздын аты, ага чейин бул ат андан башка эч кимде болбогон.
- Сабыр – ريبص – арабча токтоолук, чыдам [8].

Жогоруда мисал иретинде келтирилген арабча ысымдар кыргыз тилинде өз ыңгайында айтылып, бир катар варианттарга ээ болгон.

Араб тилинде фарсы тилинин сөздөрү көп колдонулган. Муусулман дининдеги мамлекеттердин иран, түрк тилдүү элдери аркылуу, диний кызматкерлердин аракеттери аркылуу кыргыз тилине араб элементтери, кыргыз антропонимикасына араб ысымдары менен бирге иран элементтери, иран ысымдары дагы кирген. Ислам дининин өзбек, тажик, татар улутундагы диний кызматкерлер дагы ислам динин жайылтууда буга өз салымын кошкон. Кокон хандыгынын учурунда кокондук молдолор “араби – эсэл (бал), фарси – шэкэр (кант)” деп бекеринен айтышкан эмес. Натыйжада кыргыз ысымдарынын тизмесинде иран-тажик тилдеринен өздөштүрүүлөр активдешкен.

Иран-тажик тилдеринен өздөштүрүүлөргө мисалдар:

- Бактыяр – رايختب – иранча кешик + жолдош деген сөздөр.
- Бермет (Мербет) – ديراورم – иранча дүр, мончок, асыл таш.
- Гүлнар – رائنگ – иранча анардын гүлү.
- Ширин – نيريش – иранча таттуу, даамдуу [9].

Иран-тажик аттары, элементтери дагы кыргыз тилинде өз ыңгайында, бир катар варианттарда айтылып калган.

Жалпы эле ислам дүйнөсүнө тиешелүү ысымдар кыргыз тилине араб, иран-тажик тилдеринен келип, кыргызчаланып, бир катар варианттарга ээ болуп кеткен.

Ислам дининин кыргыздардын арасында таркашы менен араб-иран сөздөрүн жана кыргыз сөздөрүн камтыган эки компоненттүү ысымдар пайда болгон, мисалы:

- Аалыбай – аалы (арабча اءلى – улуу) + бай (кыргызча).
- Айгүл – ай (кыргызча) + гүл (иранча گل – чечек).
- Кудайберди – кудай (иранча كءء – теңир) + берди (кыргызча).
- Ырысгүл – ырыс (кыргызча) + гүл (иранча گل – чечек).
- Ырысмамбет – ырыс (кыргызча) + мамбет (арабча مءء – мактоого алынган, Мухаммед пайгамбардын ысымын кыргыздардын кыскартып айтканы) [8].

Мындай ысымдар кыргыздардын ислам динине чейинки ысым коюу мотивдеринин жана ислам дининин таасиринин айкалыштарынан келип чыккан [9].

Жогоруда келтирилген маалымат менен биз орустардын жана кыргыздардын антропонимикасына дүйнөнүн ири диндери болгон христиан жана ислам диндери бир топ таасир этип, удаа өзгөрүүлөрдү пайда кылганын айтмакчыбыз. Өзгөрүүлөрдүн денгээлинде айырмалар болгону менен, өзгөрүүлөр жараяны абдан окшош болгон. Христиан дини орустардын нукура славян ысымдарын дээрлик толугу менен чиркөө ысымдарына алмаштырууга жетишкен, б. а. грек, рим, еврей ж. б. элдердин ысымдары менен. Орустардын нукура славян ысымдарын бүгүнкү күндө негизинен алардын фамилияларынан гана жолуктурабыз. Кыргыз ысымдарына дагы ислам дини ар тараптан таасир этип, ысымдар тизмесин узартып, бир топ өзгөрүүлөрдү алып келген, бирок орустарга салыштырмалуу кыргыздар нукура ысымдарынын көбүн сактап, бүгүнкү күнгө чейин колдонуп келди. Алар негизинен түрк дооруна, кыргыз-алтай дооруна тиешелүү кыргыздардын энчилүү адам аттары, мисалы: Ай, Алтын, Арстан, Арча, Баатыр, Балта, Белек, Бөрү, Бугу, Буура, Бүркүт, Дөбөт, Жамбы, Жылдыз, Жыргал, Капан, Коён, Козу, Коргоол, Күмүш, Кундуз, Куттуу, Күчүк, Кылыч, Марал, Мерген, Орок, Салмор, Сайкал, Сарбагыш, Саяк, Серке, Солто, Суусар, Сырга, Тайлак, Теке, Теңир, Торко, Черик, Чолпон, Чоро, Шумкар, Ырыс ж.б. Бул ысымдар азыр дагы өз алдынча, ар кандай антропокомпоненттер, антропоформанттар менен бирге колдонууда.

Колдонулган адабият

1. Справочник личных имен народов РСФСР: словарь-справочник / под ред. А.В. Суперанской; отв. ред. Ю.М. Гусева. М.: Русский язык, 1979.
2. Горбаневский М.В. В мире имен и названий / М.В. Горбаневский. М.: Знание, 1987.
3. Суперанская А.В. Имя – через века и страны / А.В. Суперанская. М.: Наука, 1990.
4. Осмонов Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы / Ө.Ж. Осмонов, А.А. Асанканов. Бишкек, 2003.
5. Идрисов А. Кыргыз тилиндеги ысымдар / А. Идрисов. Фрунзе: Мектеп, 1971.
6. Жапаров Ш. Адам аттары-эл байлыгы / Ш. Жапаров. Бишкек: Общественный Фонд содействия образованию, 2004.
7. Калилов К. Жакшы салт – жашоо көркү / К. Калилов. Фрунзе: Кыргызстан, 1983.
8. Ferit Devellioğlu. Osmanlıca – Türkçe ansiklopedik lügat. Ankara: Aydın kitabevi yayınları, 2007.
9. Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр / Х.К. Карасаев. Фрунзе: Кыргыз Совет энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1986.